

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ЧИРУК СВЯТОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94:314.1(=112.2)](477.7)"175/190"(043.3)

ЛЮТЕРАНСЬКІ КОЛОНІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпро – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор
Святець Юрій Анатолійович,
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара,
завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Волошин Юрій Володимирович,
Полтавський національний педагогічний
університет імені Володимира Короленка,
професор кафедри історії України;

кандидат історичних наук, доцент
Бойков Олег Юрійович,
Херсонський державний університет,
доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії.

Захист відбудеться «__»_____ 2017 р. о __ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України за адресою: 49027, м. Дніпро, пл. Т. Шевченка, 1, Палац студентів ДНУ, ауд. 30.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49050, м. Дніпро, вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий «__»_____ 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О. В. Бойко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Для комплексного розуміння історичної дійсності у випадку складних полікультурних регіонів, до яких відноситься і Південна Україна кінця XVIII – початку XX ст., існує потреба в залученні емпіричних даних усіх складових частин місцевого соціуму. Такий підхід дає змогу не тільки детальніше зануритися у проблемні питання окремих мікрогруп та їх взаємодії, але і створює можливості для порівняння їх реакції на соціальні, культурні, економічні та інші виклики. При цьому важливо, щоби елементи суспільної системи були виокремлені на основі значимих для тогочасного суспільства ознак, які могли породжувати відмінності, зокрема – конфесійної та соціальної приналежності. Серед таких суспільно-конфесійних груп Південної України можна виділити лютеранських колоністів, історична демографія яких розглянута достатньо слабо через домінування у дослідницькому середовищі етнічного підходу до стратифікації населення. Оскільки наприкінці XVIII – на початку XX ст. лютерани представляли собою найбільшу конфесійну групу в південноукраїнських селах після домінуючого православного населення, це робить їх потенційно найцікавішими для регіональної історичної компаративістики цього періоду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась в межах науково-дослідної теми історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні : питання теорії та методології історії», (державний реєстраційний номер 0116U003311).

Об'єкт дослідження становить населення лютеранських колоній Південної України.

Предметом є трансформація демографічної поведінки та складу населення лютеранських колоністів Південної України від кінця XVIII до початку XX ст.

В основу дослідження покладено *гіпотезу*, згідно з якою лютеранським колоністам Південної України була притаманна специфічна демографічна поведінка, яка динамічно змінювалась від кінця XVIII до початку XX ст.

Мета дослідження – з'ясувати основні тенденції демографічного розвитку колоністів-лютеран Південноукраїнського регіону кінця XVIII – початку XX ст.

Для досягнення мети визначені такі **завдання**:

- вивчити стан наукової розробки теми;
- окреслити потенційну та виявити реальну джерельну базу історико-демографічного дослідження;
- локалізувати місця компактного проживання лютеранських колоністів;
- дослідити можливості світської і церковної адміністрації здійснювати вплив на демографічну поведінку колоністів;
- проаналізувати статевовікову структуру населення лютеранських колоній;
- встановити особливості шлюбної поведінки лютеранських колоністів;
- виявити особливості природного руху лютеранського населення колоній;

- з'ясувати тип демографічного та модель епідеміологічного переходів серед лютеранських колоністів Південної України;
- визначити середню тривалість життя колоністів;
- окреслити подальші перспективи досліджень.

Методи дослідження. У дисертації дотримано онтологічні принципи дослідження – історизму, істинності, об'єктивності та системності. Реалізація поставлених завдань забезпечена врахуванням міждисциплінарної специфіки дослідження. Для досягнення мети використані загальнонаукові, спеціально-історичні та демографічні методи. Із загальнонаукових застосовано методи аналізу, синтезу, індукції, а також порівняльний, логіко-лінгвістичний, описовий, кількісний, статистичний методи. Специфіка джерельної бази обумовила також використання спеціально-історичних методів, зокрема – внутрішньої та зовнішньої критики історичних джерел, історіографічної критики, методу історичної періодизації, хронологічного та генетичного методів. Історико-демографічна спрямованість дослідження зробила необхідним використання демографічних та історико-демографічних методів. Серед них такі методи: агрегація даних, відновлення історії сімей (ВІС), компонент (метод зсуву за статтю та віком), коротких таблиць смертності, побудови демографічних діаграм, реального та умовного поколінь, повздовжнього та поперечного аналізу даних.

Хронологічні межі обумовлені часом існування лютеранських колоній на території сучасної України у складі Російської імперії. Нижня межа (1782 р.) визначена часом появи першої лютеранської колонії на теренах Південної України. В якості верхньої межі (1917 р.) визначено революційні події в Російській імперії, що спричинило зміни економічних, соціальних, а отже і демографічних умов життя.

Територіальна локалізація дослідження представляє собою дворівневу структуру, що зумовлено застосуванням вибіркового методу та характером розселення лютеранських колоністів (анклавами). Зовнішні межі для 1782–1795 рр. прив'язані до Азовської та частини Новоросійської (за винятком Полтавської провінції) губерній та території Кримського ханства (1782 р.), (з 1783 р. – Катеринославського намісництва та Таврійської області). Для періоду після 1802 р. враховані території утворених Катеринославської, Таврійської та Миколаївської (з 15 травня 1803 р. – Херсонської) губерній. Внутрішні межі представлені місцями безпосереднього проживання лютеранських колоністів: колоніями та парафіями Гросслібентальського (Одеський повіт Херсонської губ.) та Маріупольського (Маріупольський повіт Катеринославської губ.) колоністських округів, а також окремими колоніями т. зв. «Катеринославського оселення» з населенням лютеранського віросповідання (Херсонський повіт Херсонської губ., Катеринославський повіт Катеринославської губ.).

Наукова новизна дослідження полягає у висвітленні демографічної динаміки лютеранських колоністів Південної України як окремої соціально-конфесійної групи, з'ясуванні статевовікової структури населення окремих лютеранських колоній, а також закономірностей природного руху, шлюбності, визначенні середньої тривалості життя. Співвіднесено динаміку народжуваності досліджуваної групи із населенням Європейської частини Російської імперії та протестантським населенням Південної України. На прикладі колонії Грунау продемонстровано

хронологію та напрямки внутрішніх міграцій. Поглиблено розуміння впливу церковної та світської влади на демографічну поведінку лютеранських колоністів, взаємодії церковної та світської влади в питаннях укладання шлюбів лютеранських колоністів, ідентифікації причин смертності від різних типів захворювань. Уточнено рівні народжуваності та смертності лютеранських колоністів регіону і приналежність лютеранських колоністів до східно-та західноєвропейського типів шлюбів.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані при підготовці навчальних курсів з історії України, історичної демографії, кліометрики, релігійної демографії, соціальної історії, а також узагальнюючих монографій з історії Південної України, історії лютеран та німецьких колоністів Російської імперії.

Особистий внесок автора полягає у самостійній постановці теми, мети та задач дисертації, визначенні методів дослідження, архівній та бібліотечній евристиці, створенні баз даних, таблиць та діаграм. Повною мірою розроблено всі складові дисертаційного дослідження, зроблено узагальнення та висновки.

Апробація результатів здійснена в ході обговорення дисертації на засіданнях кафедри історії України, міжкафедральному науковому семінарі історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, а також у доповідях на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, серед яких: 65 міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 2012), XIII конференція Асоціації «Історія і комп'ютер» «Інноваційні підходи в історичних дослідженнях: інформаційні технології, моделі та методи» (Москва, 2012), «Теоретико-прикладні аспекти соціально-економічного і політичного розвитку країн центральної Азії та СНД» (Алмати, 2013), «Науковий діалог «Схід–Захід» (Бахчисарай, 2013), «Міжнародний форум студентів, аспірантів і молодих учених» (Дніпропетровськ, 2013), 66 міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 2013), VI міжнародна наукова конференція молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2013), III міжнародна наукова конференція «Комп'ютерні технології і математичні методи в історичних дослідженнях» (Петрозаводськ, 2013), «III Міжнародний форум студентів, аспірантів і молодих учених» (Дніпропетровськ, 2015).

Публікація результатів дослідження була здійснена у 7 статтях в українських фахових виданнях та 1 статті в закордонному фаховому виданні, окремі результати роботи додатково представлені в 1-й статті в українському нефаховому виданні, а також 10 матеріалах наукових конференцій.

Структура роботи визначена метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, 14 підрозділів, 3 підпунктів, висновків, списку джерел та літератури (622 найменування), 12 додатків. Текст дисертації містить 17 таблиць та 9 рисунків. Обсяг дисертації становить 376 сторінок, з них основного тексту – 182.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, предмет, об'єкт та методи дослідження, окреслено хронологічні та територіальні межі, поставлено дослідницькі завдання, вказано на наукову новизну та практичне значення дисертації, наведені дані про апробацію результатів, представлено структуру тексту дисертації.

У **першому розділі «Стан розробки теми, джерельна база та методологія»** з'ясовано стан розробки теми в історіографії, проаналізовано джерельну базу та розглянуто теоретичні і методологічні аспекти дослідження.

У **підрозділі 1.1. «Історіографія питання»**, визначено шість періодів історії історико-демографічної думки щодо лютеранських колоністів Південної України (1820 – 1840 рр.; 1850 – 1880 рр.; 1890 – 1910 рр.; 1920 – 1940 рр.; 1950 – 1980 рр.; 1990 та до сьогодні), що зроблено відповідно до зміни поглядів на історичну демографію та в міру ускладнення методів обробки історико-демографічних даних. Зазначається, що протягом першого періоду аналітичні дослідження поєднувались із працями хронікального змісту, які містили демографічні факти. Вказується на значну роль А. О. Скальковського для становлення історичної демографії Південної України у другій половині ХІХ ст. Зазначається, що протягом 1920 – 1940-х рр. прослідковувалась стагнація проблематики в українській та російській історіографіях. Нове піднесення якості досліджень спостерігалось у п'ятому періоді (1950 – 1980 рр.), яке було спричинене становленням історичної демографії як галузі історичної науки. В цей час історико-демографічні питання лютеранських колоністів стали центральними темами досліджень В. М. Кабузана, О. Лойта. Значну увагу історико-демографічним проблемам німецьких (зокрема лютеранських) колоністів приділили німецький дослідник К. Штумпп (K. Stumpp) та радянський історик Л. В. Малиновський. Питання колонізації Південної України висвітлені у монографічних працях О. І. Дружиніної та В. М. Кабузана.

Після здобуття Україною незалежності інтерес до історії німецьких (у т. ч. лютеранських) колоністів та їх демографії збільшився. А. М. Ісмаїлов, С. Й. Бобилева, К. С. Лях, Л. М. Хрящевська у числі інших актуалізували у власних працях й історико-демографічні питання. Окрім того, протягом даного періоду (від 1991 р. дотепер) з'явилися нові дослідження В. М. Кабузана, ретельні аналітичні матеріали В. Дізендорфа, дослідження Д. Ю. Мешкова. Більшість праць присвячено виявленню кількісного складу колоністів як для окремих колоній, так і регіону в цілому.

Попри відсутність спеціальної історіографії з історичної демографії лютеранських колоністів Південної України, у суміжних працях дослідникам вдалось установити низку історико-демографічних фактів і досягти теоретичного консенсусу щодо окремих питань, проте багато аспектів залишилися поза увагою дослідників. Відштовхуючись від ознак для класифікації історико-демографічних питань радянського демографа Я. Є. Водарського: 1) чисельність, розміщення та склад населення; 2) відтворення населення; 3) взаємозв'язок демографічних фактів із іншими аспектами історичного процесу, зроблено висновок, що у випадку

лютеранських колоністів Південної України добре досліджена лише перша група питань.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження» поняття «джерельна база» подана як складна система, яка охоплює комплекс інформаційних носіїв, що відображають структуру і функції досліджуваного об'єкта. Джерельну базу дисертації було сформовано відповідно до інформаційного наповнення та релевантності джерел. Головним критерієм відбору була наявність даних про демографічні процеси (народжуваність, смертність та шлюбність). Структурний поділ джерел відбувався за їх інформаційно-цільовим призначенням. Основу джерельної бази становили офіційні облікові документи, перш за все – метричні книги. У дисертації використані дані метричних книг парафій Йозефсталь, Грунау, Фрейденталь та Старошведської. Для порівняльного аналізу в дослідженні залучено метричні книги парафій Гросслібенталь та Цюріхталь. За часом створення та з урахуванням місць зберігання більшість метричних книг (окрім с. Старошведського) можна поділити на два періоди. Метричні книги першого періоду (1833 – 1885 рр.) зберігаються у Російському державному історичному архіві (далі – РДІА). Книги другого періоду (1899 – 1917 рр.) виявлені в державних обласних архівах України (Одеса, Херсон, Дніпро).

Комплекси метричних книг досліджених парафій у фондах РДІА збережені нерівномірно. Для більшості громад відсутні метричні книги за 1849 та 1870 рр. В обласних архівах України комплекси метричних книг стосуються періоду від 1899 р. до 1916 р. з окремими відмінними для кожної парафії лакунами за різні роки. Метричні книги з фондів РДІА охоплюють 51 рік, а обласних архівів України по парафії Йозефсталь – 13 років; Фрейденталь – 12 років; Старошведській – 13 років і Грунау – 3 роки (частково).

Вагоме значення для дисертації мали облікові (посімейні та господарські списки колоністів) та звітні (рапорти наглядачів колоній) виробничі документи, які розкривають широкий спектр питань, у т. ч. – про демографічні події.

У цілому в дисертації використано документи 8 архівних фондів із 6 архівів (Одеської, Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей, Російського державного історичного архіву та обласного архіву Вісбю, Швеція), а також комплекс опублікованих джерел.

Попри наявність лакун, джерельна база дослідження є достатньо повною та репрезентативною. Критичний аналіз джерел засвідчив достовірність їх інформаційного наповнення. Склад джерельної бази відповідає структурі досліджуваної системи та дозволяє досягти мети і реалізувати поставлені завдання. Незважаючи на те, що основу джерельної бази становили джерела різних видів офіційної документації, на нашу думку, це не заважає об'єктивному оцінюванню демографічних процесів.

У підрозділі 1.3. «Теоретичні та методологічні засади» зазначається, що *теоретичною основою* дисертації виступав комплекс системно пов'язаних між собою теорій та гіпотез. У цілому їх можна розділити на дві групи: 1) гіпотези щодо впливу на демографію церковної інституції та 2) теорії, що пояснюють закономірності демографічного розвитку популяцій і вплив на нього соціально-економічного фактору. Враховуючи, що у Російської імперії Церква була тісно

пов'язана з державою, нами розглядається спільний вплив церковної та світської влади на демографічну поведінку, що в дисертації визначено як адміністративний чинник.

Також використано теорії, які пояснюють демографічний розвиток популяцій. Серед них – теорія демографічного переходу А. Ландрі (A. Landry) та теорія епідеміологічного переходу А. Омрана (A. Omran). Наявність зв'язку між типами шлюбів та соціально-економічними умовами також відображає теорія Дж. Хайнала (J. Hajnal) щодо існування східно- та західноєвропейської моделей шлюбу.

З огляду на історіографію та теоретичну базу дослідження, сформована *робоча гіпотеза* дисертації, згідно з якою 1) лютеранським колоністам мали бути притаманні високі порівняно із представниками інших конфесій та регіонів рівні народжуваності та смертності, східноєвропейська модель шлюбу та значні сплески смертності від епідемії скарлатини 1841 р., холери 1848 р. та тифу за часів Кримської війни. Причому, з огляду на праці В. М. Кабузана, найбільший сплеск смертності мав відбутися у 1848 р. 2) Відштовхуючись від теорій демографічного та епідеміологічного переходів і враховуючи вплив на умови життя модернізаційних процесів, що мали місце в Західній Європі у ХІХ – на початку ХХ ст., можна припустити, що для лютеранських колоністів Південної України вони носили аналогічні наслідки. Їх складовими елементами були: зниження смертності (переважно за рахунок повітряно-крапельних або кишкових інфекцій) та народжуваності з другої половини ХІХ ст., зростання середньої тривалості життя.

Методологічний апарат дослідження становили загально- і спеціально-наукові методи. До першої групи ми відносимо: метод індукції, аналіз, описовий, кількісний, статистичний та структурний методи пізнання. До другої – історичні методи, а також методи демографії та статистики. Серед історичних нами застосовані: історико-системний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та хронологічний методи. Відповідно до історико-системного методу ми розглядаємо суспільний розвиток як складну систему, утворену із взаємопов'язаних підсистем. Урахування причинно-наслідкових зв'язків підштовхнуло до використання історико-генетичного методу, а необхідність зіставлення демографічних показників різних конфесійних груп – історико-порівняльного методу. Історико-типологічний метод використовувався для класифікації населення за поколіннями, сімейним станом та ін. Хронологічний метод уможливив періодизацію іноземного колонізаційного руху на Півдні України та історичного розвитку окремих лютеранських колоній.

Серед спеціальних історико-демографічних методів використані методи агрегованих та персоналізованих даних – метод відновлення історії сімей (ВІС), метод компонентів, метод коротких таблиць смертності. Метод ВІС у дисертації використано для аналізу переміщень сімей колонії Грунау. Метод компонентів застосовано для встановлення стататевовікової структури населення і загальної чисельності населення колоній. Метод коротких таблиць смертності дозволив визначити середню загальну тривалість життя колоністів-лютеран. Оскільки ми не могли проаналізувати демографічну поведінку всіх лютеранських колоній Південної України за досліджуваний період, було виокремлено колонії, демографічні

показники яких екстрапольовано на все лютеранське населення регіону (метод вибірки).

У підсумку зазначається, що історична демографія лютеранських колоністів Південної України потребує глибшого вивчення, а наявні джерела і обрані теоретичні та методологічні засади дають змогу досягти мети дослідження та розкрити поставлені завдання, а отже – розширити обсяг знань з історичної демографії обраної соціо-конфесійної групи.

У другому розділі **«Влада та адміністративний вплив на демографічну поведінку колоністів»** викладено історію появи перших лютеранських колоній та розселення лютеран на Півдні України. Висвітлено систему світського та церковного управління лютеранськими колоніями, взаємодію державної та церковної влади. В окремих підпунктах названо конкретні інструменти впливу влади на демографічну поведінку лютеранських колоністів (шлюбність, народжуваність, смертність).

У підрозділі 2.1. *«Заснування лютеранських колоній на Півдні України»* названо фактори та причини міграції, які у свою чергу розподілені на причини еміграції та імміграції. При висвітленні історії лютеранських колоній на Півдні України вказано на те, що перші з них, створені наприкінці XVIII ст., виникли внаслідок ситуативної кон'юнктури. Зауважено, що в перші десятиліття XIX ст. в Південній Україні сформувалось кілька великих осередків німецької колонізації (Кучурганський, Гросслібентальський, Березанський, Хортицький, Молочанський та Маріупольський округи). Лютеранське населення переважно зосереджувалося в Гросслібентальському, Маріупольському та Молочанському округах. Звернуто увагу, що статистика географічного розподілу колоністів могла видозмінюватися з плином часу. У 1850-х рр. найбільш заселеною протестантами губернією була Херсонська, а найменш колонізованою – Таврійська. З 1860-х рр. кількість протестантів у Таврійській губернії зросла, а найменш залюдненою ними була Катеринославська губернія.

В підрозділі 2.2. *«Світське та духовне управління колоніями»* розглянуто інститути світської та церковної влади, які управляли лютеранськими колоніями, а також трансформацію цих інститутів в часі. Зазначено, що Церква також представляла державну владу і входила до складу державного апарату.

Окремо проаналізовано можливості впливу церковної та світської влади на демографічну поведінку лютеранських колоністів. Вказано, що намагання світської влади контролювати лютеранську Церкву не позбавили останню певної автономії. Окрім того, її офіційне визнання в Російській імперії давало можливості духовництву застосовувати адміністративний тиск у парафіях, наприклад, у питаннях «моральної демографії» (позашлюбні стосунки та позашлюбні діти).

У підрозділі 2.3. *«Вплив влади на демографічну поведінку лютеранських колоністів»* визначено конкретні інструменти впливу влади на демографічну поведінку лютеранських колоністів та приклади їх реалізації. У підпункті 2.3.1 *«Контроль над шлюбністю»* проаналізовано приписи світського та церковного законодавства з питань шлюбів. Чимало норм шлюбного законодавства православних та лютеран збігалися зі світськими законами, проте лютеранські закони містили і певні відмінності. Зокрема, лютеранам було легше отримати

розлучення, лютеранське церковне право було більш лояльним у питаннях цивільного співмешкання. Продемонстровано, що світська влада втручалась у шлюбні питання колоністів. Виявлено опосередкований вплив влади на укладання шлюбів, зокрема через частоту відвідування пасторами колоній та сприяння формуванню прошарку безземельних.

Тісне поєднання державного законодавства зі Статутом евангелічно-лютеранської Церкви, а також втручання колоністської адміністрації в питання, які були компетенцією Церкви, доводять, що вплив світської і церковної влади на демографічну поведінку неможливо відокремити. Увага адміністрації до шлюбних питань демонструє зацікавлення влади у здійсненні демографічної політики в цій сфері. Виявлені факти свідчать, що окрім запланованого впливу на шлюбність, здійснювався й опосередкований, що спричиняло незаплановані наслідки.

У підпункті 2.3.2. «Адміністративний вплив на народжуваність» висвітлено питання позашлюбної народжуваності серед лютеранських колоністів та ставлення до цього церковної влади. Протягом 1867 – 1873 рр. частка позашлюбних дітей у протестантів була найнижчою (1%) серед християн регіону. Утім, наприкінці ХІХ ст. намітився тренд на збільшення позашлюбної народжуваності. Зазначається, що безземельні робітники(ці), які поденно наймалися в інші господарства, були віктимною верствою населення у плані сексуальних домагань. Більш толерантне ставлення лютеранської Церкви Російської імперії до позашлюбних зв'язків порівняно із православною не означало беззаперечного їх схвалення. На конкретних прикладах розкрито протидію Церкви «блуду», у тому числі за допомогою адміністративних заходів.

У підпункті 2.3.3. «Стримування смертності» розкрито заходи, які вживала світська та церковна влада для боротьби із хворобами та епідеміями. З'ясовано, що функції медичного забезпечення колоністів частково перебирала на себе колоністська адміністрація. Існували спеціальні інструкції реагування на випадок виникнення в колоніях епідемій. Вказується, що у звичайні роки хворих доправляли до міських лікарень, окрім того низку медичних закладів відкрила церковна влада. Проте не всі колоністи мали можливість користуватися послугами професійних лікарів, тому вдавалися до народної медицини та непрофесіоналів.

Співвідношення кількості протестантів та лютеран між губерніями та повітами протягом першої пол. ХІХ ст. змінювалося, а усталений географічний розподіл склався з 1860-х рр. Законодавство Російської імперії, адміністративне підпорядкування органів церковної та світської влади та їх практичні дії засвідчують, що церковна та світська влада над лютеранськими колоністами були взаємопов'язаними.

У третьому розділі «*Статевовікова структура та шлюбна поведінка лютеранських колоністів*» на основі емпіричних даних досліджено демографічні умови укладання шлюбів та різні аспекти шлюбної поведінки лютеранських колоністів Південної України. Значна увага приділена статевовіковій структурі населення, яка, з одного боку, є результатом взаємодії складових частин системи демографічного розвитку, а з іншого боку – фактором, що обумовлював окремі особливості шлюбної поведінки.

У підрозділі 3.1. «*Статевовікова структура населення*» проаналізовано зміни статевовікового складу населення лютеранських колоній Південної України, що допомагає виявити сліди демографічних катаклізмів та зв'язки демографічного складу населення з економікою. Структурні показники (частка дітей – близько 40 %, частка батьків – близько 50 %) засвідчують, що лютеранським колоніям була властива прогресивна структура населення і розширений тип відтворення. Зазначається, що зміни статевовікової структури в часі збільшували частку населення працездатного віку (з 1858 по 1885 рр. зросла на 6,4 %), що могло мати позитивний економічний ефект. Відсутність глибоких западин на демографічних пірамідах виключає наявність демографічних криз в більшості проаналізованих колоній. Аналіз співвідношення статей засвідчив, що статеве співвідношення в різних повітах наприкінці ХІХ ст. було не однаковим.

Прогресивна структура населення вказує на те, що населення швидко оновлювалося і не було переобтяженим економічним навантаженням. Хронологічне розширення статевовікової структури збільшило частку працездатного населення, що мало справити позитивні економічні наслідки.

У підрозділі 3.2. «*Характеристика шлюбності та шлюбної структури*» розкрито основні тенденції шлюбної поведінки, яка є індикатором змін соціальних стосунків. Тісний зв'язок шлюбної поведінки з іншими елементами демографічного розвитку дає змогу виявити соціальні наслідки демографічних трансформацій.

Встановлено, що протягом 1833–1885 рр. рівень шлюбності в лютеранських колоніях Південної України знизився майже вдвічі (з 10–16 ‰ до 6,4–6,7 ‰). Проаналізовано вибір шлюбних партнерів за віком та місцем проживання. Зауважено, що переважно колоністи брали шлюб з партнерами з інших населених пунктів (60 % випадків) в межах своїх парафій. Вказано на зменшення вікового лагу між шлюбними партнерами з ХІХ до поч. ХХ ст. З початком ХХ ст. чоловіки віком понад 50 років почали укладати шлюби зі старшими від себе нареченими.

Демографічні зміни тягнули за собою соціальні наслідки у шлюбності. Можна припустити, що шлюби значно старших вдівців та вдів із молодими (до 20-ти років) дівчатами і хлопцями на поч. ХХ ст. припинили вважати нормою. Шлюб вважався обов'язковим, але демографічні зміни та модернізаційні процеси спонукали до поступового зменшення шлюбності серед лютеранських колоністів. Скорочення вікового лагу в шлюбах овдовілих осіб на поч. ХХ ст. вказує на розширення шлюбного ринку в старших вікових групах, що могло бути наслідком зростання тривалості життя.

Підрозділ 3.3. «*Приналежність до східно та західноєвропейського типів шлюбності*» присвячено перевірці гіпотези про відповідність моделі шлюбу лютеранських колоністів східноєвропейському типу. Встановлено, що шлюбний вік колоністів поступово зростав, а в цілому протягом ХVІІІ – поч. ХХ ст. становив 26 років для чоловіків та 23 роки для жінок. Окремо проаналізовано середній вік укладання першого шлюбу. Частку незаміжніх жінок для різних вікових груп південноукраїнських колоній Фрейденталь та Грунау зіставлено із відповідними показниками Німеччини. Наявність статистично значимих відмінностей виявлено за допомогою непараметричного критерію ϕ^* Фішера.

Таким чином, підтверджено, що лютеранським колоністам Південної України був притаманний східноєвропейський тип шлюбу, а отже економічні умови життя та адміністративні заходи були вагомим фактором зміни демографічної поведінки в питаннях шлюбності.

У підрозділі 3.4 «Вплив статевовікової структури на шлюбність» на прикладі Старошведської колонії продемонстровано, в який спосіб статевовікова структура населення могла впливати на шлюбну поведінку. Зауважено хвилеподібні коливання шлюбності та середнього віку одруження у Старошведській колонії. Висунуто припущення, що причиною нетипової шлюбності в колонії були втрати жіночого населення віком до 29 років у період епідемії чуми (1782–1783 рр.) та адміністративні вимоги одружуватися всім чоловікам старшим за 30 років. Статистично доведено, що саме нестача жінок-однолітків змушувала 35–39-річних чоловіків шукати собі молодших дружин, що спричиняло коливання шлюбності та шлюбного віку.

Дослідження зв'язку між статевовіковою структурою та шлюбністю допомогло виявити унікальність динаміки шлюбності та середнього віку укладання шлюбів у Старошведській колонії та уникнути її екстраполяції на інші лютеранські населені пункти Південної України. Продемонстровано, що шлюбна поведінка колоністів залежала не тільки від соціально-економічних обставин, але і від статевовікової структури населення.

У розділі було підтверджено припущення про наявність особливостей у шлюбній поведінці лютеранських колоністів Південної України, вказано на обумовленість цих рис економічними факторами, адміністративним чинником та складом населення. Зазначено, що зміна вікової структури населення з другої пол. XIX ст. мала сприяти економічному розвитку колоній.

Четвертий розділ «**Природний рух населення в лютеранських колоніях Південної України**» присвячено розгляду народжуваності, смертності та тривалості життя лютеранських колоністів регіону. Висвітлено динаміку показників народжуваності і смертності протягом досліджуваного періоду, приділено увагу дискусійному питанню визначення причин смерті, запропоновано авторські ідеї щодо ідентифікації окремих захворювань, які спричинили летальний наслідок.

У підрозділі 4.1. «Динаміка народжуваності та смертності» виявлені флуктуації рівнів народжуваності і смертності для окремих лютеранських колоній. Представлення значень демографічних показників у їх хронологічній послідовності дало змогу визначити найбільш кризові періоди і їх частоту, а також зіставити демографічні відомості з історичним контекстом. Зазначено, що найбільш контрастним розмір флуктуацій був наприкінці XVIII – у перші роки XIX ст., тоді як протягом більшої частини XIX та поч. XX ст. народжуваність та смертність більше не досягали таких високих значень. Зменшення амплітуди коливань рівнів народжуваності і смертності пояснено через подолання пандемічних захворювань. Окрім того вказано, що попри поступове зниження рівнів смертності протягом XIX ст., за допомогою демографічних діаграм у цей період зафіксовано кілька сплесків смертності (1841; 1848; 1850; 1855–1857; 1859 та 1862 рр.). Найбільший (майже 50 %) показник смертності зафіксовано в 1841 р. Для того, аби визначити тип демографічного переходу за формою кривих народжуваності і смертності,

графіки було «згладжено» по десятирічним групам. Це дало змогу виявити, що народжуваність і смертність серед лютеранських колоністів поступово знижувались.

Дослідження динаміки демографічних показників допомогло оцінити вплив історичного контексту на демографічний розвиток колоністів. Зокрема, було з'ясовано, що хвороби, які викликали дитячу надсмертність (скарлатина та кір) відбивалися на демографії лютеранських колоністів більше ніж бойові дії. Тим не менш, серед кризових років у лютеранських колоніях наявні 1848 та 1855, а отже лютеранське населення не було відгороджене від значних катаклізмів, що мали місце в регіоні. Виявлено, що лютеранським колоністам був притаманний т. зв. «японо-мексиканський» тип демографічного переходу, який характеризувався демографічними «вибухами».

В підрозділі 4.2. «Рівні народжуваності, смертності та природного приросту» з'ясовано регіональні відмінності природного руху лютеранських колоністів Південної України, що дало змогу перевірити припущення про його особливість. Відзначено, що рівень народжуваності в лютеранських колоніях Південної України (38,52 %) був вищим, ніж по Російській імперії (31,37 %), а показники смертності, навпаки, – найнижчими (19,88 %). Перевірено гіпотезу про високі показники природного приросту серед колоністів. Встановлено, що населення лютеранських колоній Півдня України за рахунок природного приросту щороку зростало на 15–23 %, що було вдвічі більше порівняно з контингентом протестантів Російської імперії загалом (близько 9–10 %). Натомість виявлено, що рівень смертності немовлят не відрізнявся від українських губерній та не зазнавав значних змін і становив 160–166 %.

У цілому зазначено, що демографічна поведінка лютеранських колоністів вирізнялася високими показниками народжуваності та природного приросту внаслідок відносно невисокого рівня смертності. Оскільки показники дитячої смертності не відрізнялися від інших народів краю, робиться висновок, що саме висока народжуваність колоністів забезпечувала вдвічі швидше зростання протестантів та, зокрема, лютеранських колоністів порівняно з Російською імперією в цілому.

У підрозділі 4.3. «Середня тривалість життя та спеціальні коефіцієнти народжуваності» вперше в українській історіографії було розглянуто середню очікувану тривалість життя лютеранських колоністів Південної України. Даний показник опосередковано свідчить про рівень матеріального благополуччя населення. З метою більш повного уявлення про особливість демографічної поведінки лютеранських колоністів та її обумовленість зовнішніми факторами було обраховано сумарний та вікові коефіцієнти народжуваності. У 1830–1840-х рр. колоністи в середньому жили 21 рік, тоді як у 1880-х – вже 35 років, а найбільше зростання спостерігалось з 1860-х рр. Також встановлено, що зі зростанням тривалості життя жінки народжували менше дітей. Мода вікового коефіцієнту народжуваності у Старошведському і Грунау на середину XIX ст. змістилася у більш пізню вікову групу (30–34 роки), тоді як у Фрейденталі, навпаки, – в молодшу (20–24 роки), проте тривалість репродуктивного періоду було скорочено на п'ять років.

У підсумку вказано, що рівень дожиття лютеранських колоністів приблизно відповідав показникам українців (36 років у чоловіків та 39,9 років у жінок), але перевищував показники Російської імперії (33,4 роки у жінок та 31,3 – у чоловіків). Таким чином, тривалість життя лютеранських колоністів була пов'язаною із загальним рівнем життя в регіоні. Реакцією на зростання тривалості життя стало обмеження дітонародження, що на середину XIX ст. досягалося обмеженням статевих стосунків (відкладанням шлюбів та зменшенням тривалості дітородного віку).

Підрозділ 4.4 «Причини смерті та фактори смертності» присвячено розгляду зміни структури факторів смерті. Такий аналіз дає можливість виявити ознаки епідеміологічного переходу серед лютеранських колоністів. Зокрема, було встановлено, що екзогенні фактори смертності домінували над ендогенними і епідеміологічний перехід не завершився. Проте повздовжній аналіз виявив хронологічне зниження частки померлих від зовнішніх причин (окрім травм) – з 97 % наприкінці XVIII ст. до 92,6 % на початку XX ст. Суттєво зменшилася частка померлих від інфекційно-паразитарних хвороб (13 % наприкінці XVIII ст. і 2,9 % на початку XX ст.). Виявлено хронологічні сплески смертності від певних типів захворювань, а також їх частота. З огляду на неточність діагностики окремих причин смерті у джерелах, розглянуто питання їх інтерпретації.

Виявлення факту зниження смертності від екзогенних факторів смерті дозволяє екстраполювати на лютеранських колоністів ознаки першої стадії епідеміологічного переходу. Відповідно до неї зміни у смертності в цей період пояснюються, перш за все, через покращення стандартів життя, особистої гігієни і харчування. Структура смертності також засвідчила, що лютеранським колоністам було властиве суттєве зменшення смертності від інфекційно-паразитарних, а не кишкових чи повітряно-крапельних хвороб, що вказує на регіональні особливості причин смертності даної соціо-конфесійної групи.

Від другої пол. XIX ст. смертність та демографічний розвиток лютеранських колоністів Південної України зазнали змін. Зменшувалась смертність, зростала тривалість життя, що було особливо помітно протягом 1860 – 1870 рр. Рівні народжуваності і смертності населення лютеранських колоній Південної України в цілому відповідали показникам Російської імперії, проте дитяча смертність була помітно нижчою.

У **висновках** вказується, що в дисертації вдалося встановити основні риси демографічної поведінки лютеранських колоністів Південної України з кінця XVIII до поч. XX ст., а отже – реалізувати поставлені завдання і досягти мети дослідження.

Особливості взаємодії світської та державної влади в Російській імперії та наявність конфесійної ідентичності у середовищі німецьких колоністів Південної України визначили використання інституційного та конфесійного підходів. Зважаючи на історико-демографічну тематику дослідження та відсутність єдиної теорії щодо впливу церкви на демографічну поведінку пастви, в дисертації використовувався комплекс гіпотез щодо ролі церковного фактору в демографії, а також низка загальних теорій демографічного розвитку людства. Наведено основні положення та сформульовано підсумки дослідження, які виносяться на захист.

- Аналіз історіографії засвідчив, що українські історики розглядають переселення німецьких (у т. ч. – лютеранських) колоністів як невід’ємну складову історії України. Попри відсутність спеціальних історико-демографічних досліджень щодо лютеранських колоністів Південної України, окремі аспекти їх історичної демографії досліджувалась в рамках історії колонізації краю, а також історії німецьких колоністів. При цьому тематично найменш висвітлені особливості природного руху лютеранських колоністів.
- З’ясовано, що джерельна база з історичної демографії лютеранських колоністів здебільшого представлена офіційною та виробничою документацією, значне місце серед якої посідають облікові документи (метричні книги). Більшість джерел із теми є актуалізованою, проте наявний потенціал виявлення втрачених метричних книг та матеріалів особового походження, які можуть нести дотичну до історичної демографії інформацію. В цілому, наявні джерела дають можливість досягти мети дослідження.
- Географічний розподіл виявив, що найбільше лютеранських колоністів мешкало у Херсонській, а найменше – у Катеринославській губерніях, проте таке співвідношення встановилося тільки з 1860-х рр. (до цього найменше лютеран було в Таврійській губ.). При цьому склад губерній за рівнем урбанізації лютеран був нерівномірним. Найбільша частка міщан була серед лютеран Херсонської губернії, а найменша у Катеринославській.
- Джерела свідчать про тісне поєднання церковної та світської влади. Найбільш адміністративно регульованим демографічним аспектом була шлюбна поведінка. Попри примат Церкви у шлюбних питаннях, світська влада постійно чинила спроби втручання у дану сферу. Церква також нерідко вдавалась до адміністративних засобів, у т. ч. з метою зменшення «блуду». У поєднанні з відносно більш толерантним (порівняно із православними) законодавством щодо позашлюбних дітей, дії лютеранської Церкви утримували частку позашлюбних дітей серед лютеран на доволі низькому рівні, хоча з середини ХІХ ст. до 1880-х та поч. 1900-х рр. вона зросла, але все рівно була меншою (1,8 %), аніж у православних (2,3 %). Світська та церковна влада вживали заходів для охорони здоров’я населення. Попри те, що їх було недостатньо з повноцінного медичного обслуговування, (що спонукало звернення до послуг непрофесіоналів та використання засобів нетрадиційної медицини) в цілому вони були дієвими (особливо карантини, лікарні та щеплення проти віспи). В окремих питаннях вплив світської та церковної влади на демографічну поведінку мав опосередкований характер (спосіб хрещення, періодичність відвідування парафій для укладання шлюбів та ін.).
- Статевовікова структура лютеранських колоністів засвідчила, що в цілому населення не переживало значних демографічних катаклізмів, хоча на локальному рівні (в окремих колоніях) такі катаклізми мали місце. Наприкінці ХІХ ст. (1880-ті рр.) порівняно з серединою століття (1850-ті рр.) намітились ознаки зміни режиму відтворення населення (з прогресивного до стаціонарного), і як наслідок – статевовікової структури. Частка дитячого населення зменшилась (з 48 % до 36 %), частка людей похилого віку зросла (з 9 % до 12 %), проте

найбільше підвищилась частка працездатного населення (на 9 %). Співвідношення статей серед протестантського населення краю (у т. ч. лютеранських колоністів) дорівнювало 106, тобто відповідало нормальному вторинному співвідношенню статей (від 104 до 107 хлопчиків на 100 дівчаток при народженні ровесників). Тим не менш, воно не було однаковим в усіх повітах. Нестача чоловічого населення у Павлоградському повіті (78,63 на 100 жінок) поряд із його значним переважанням у сусідньому – Бахмутському (115,38 на 100 жінок) може свідчити про трудову міграцію і залученість протестантів до роботи у галузі важкої промисловості.

- У Південній Україні лютеранським колоністам був притаманний східноєвропейський тип шлюбу (тотальна шлюбність, більш ранні шлюби), що засвідчує вплив місцевих економічних умов. Тим не менше, протягом ХІХ ст. вік укладання шлюбу зростав. У цілому, колоністи переважно (60 %) шукали шлюбного партнера в інших колоніях парафії. Найчастіше це робили вдови у старших вікових групах (40–50 років). Помітна зміна вікових шлюбних уподобань на початку ХХ ст. порівняно із ХІХ ст. – значно зменшився віковий лаг між шлюбними партнерами. Вдівці та вдови припинили укладати шлюби з партнерами з молодшої вікової групи (15–19 років), що було нормою у ХІХ ст.
- Народжуваність серед лютеранських колоністів домінувала над смертністю. Найбільш кризовим явищем між 1832 та 1916 рр. виявилась епідемія скарлатини 1841 р., тоді як смертність під час епідемії холери 1848 р. та тифу у часи Кримської війни була хоча й високою, проте меншою ніж у 1841 р. Смертність немовлят була відносно невисокою (160–166 ‰) на тлі загальних даних Російської імперії. Значні сплески дитячої смертності протягом ХІХ ст. відбувалися кожні 5–10 років. Найвагомішою причиною смерті населення лютеранських колоній були повітрянокрапельні інфекції, які спричинили 38 % усіх летальних випадків. Спалахи смертності від повітряно-крапельних інфекцій траплялися майже щороку, кишкових інфекцій – приблизно раз на 3 роки, інфекційно-паразитарних хвороб – двічі на рік. Якщо рівень смертності внаслідок повітрянокрапельних інфекцій був стабільно високим протягом усього досліджуваного періоду, то показник смертності від інфекційно-паразитарних захворювань наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поступово знижувався. Структура смертності в різних колоніях була схожою, але мались і винятки. Так, у колонії Фрейденталь нами була виявлена висока смертність передчасно народжених немовлят, а в колонії Грунау – вищий за інші колонії рівень смертності внаслідок інфекційно-паразитарних захворювань (переважно – висипного тифу). Середній рівень народжуваності лютеранських колоністів становив 38,52 ‰, смертності – у 19,88 ‰, природного приросту – у 15–23 ‰. Наприкінці ХІХ ст. природний приріст протестантів Південної України (у т. ч. лютеранських колоністів) уповільнився, що можна пояснити падінням народжуваності і смертності (на матеріалах Катеринославської губернії). Слід відзначити, що народжуваність знижувалася з кінця 1850-х до середини 1870-х рр. після чого розпочалось її зростання до 1910-х, за яким знову послідував спад.
- Відсутність пандемічних захворювань та цинги серед лютеранських колоністів після 1830-х рр. свідчить про те, що в цей період, на відміну від кінця ХVІІІ ст.,

були наявні ознаки другого етапу епідеміологічного переходу. У той же час відсутність прогресу в подоланні повітряно-крапельних та кишкових інфекцій на початку ХХ ст. свідчить, що третя стадія епідеміологічного переходу ще не настала. Лютеранським колоністам був притаманний нечітко виражений японо-мексиканський тип демографічного переходу, який характеризувався двома демографічними «вибухами» у 1850-ті та 1900-ті роки.

- Тривалість життя лютеранських колоністів у Південній Україні в ХІХ ст. суттєво зросла (на 14 років). Найбільш стрімке збільшення даного показника спостерігалось серед чоловіків у 1860-х рр. Якщо на початку ХІХ ст. лютеранські колоністи в середньому жили 21 рік, то наприкінці ХІХ ст. вже 35 років.
- Майбутні перспективи розробки теми дисертаційного дослідження полягають: 1) в уточненні причин підвищеної смертності недоношених немовлят в колонії Фрейденталь та пошуці схожих явищ у інших навколишніх селах у цей період; 2) визначенні причин зменшення смертності від інфекційно-паразитарних захворювань серед колоністів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.; 3) хронологічній деталізації зростання середньої тривалості життя; 4) проведенні компаративних досліджень із залученням історико-демографічних показників сільського та міського населення інших конфесій та 5) поглибленні аналізу впливу колоністської реформи на демографічну поведінку колоністів.

Результати дослідження довели правильність гіпотези про притаманність лютеранським колоністам Південної України специфічної демографічної поведінки, яка хронологічно змінювалась з кінця ХVІІІ до початку ХХ ст., проте спростували низку її положень. Підтвердились припущення про побутування серед лютеранських колоністів регіону східноєвропейської моделі шлюбу, високого рівню народжуваності і природного приросту. Виявились вірними думки про зростання тривалості життя у другій половині ХІХ ст., зменшення ролі зовнішніх факторів смертності. Також частково підтвердились припущення про високі показники смертності від скарлатини у 1841 р., холери 1848 р. і тифу за часів Кримської війни. Наші дані узгоджуються з висновком Д. Ю. Мешкова про те, що найбільш негативний демографічний ефект на колоністське (у тому числі лютеранське) населення регіону справляла саме епідемія скарлатини 1841 р., а отже висновки Я. Штаха щодо наслідків Кримської війни для колоністів носили перебільшений характер. Це також вказує на хибність погляду В. М. Кабузана на епідемію холери 1848 р. як найбільш негативне демографічне явище регіону в першій половині ХІХ ст.

У той же час низка положень не підтвердилась. Зокрема, гіпотеза про те, що зниження смертності у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. мало відбуватися за рахунок зменшення смертності від повітряно-крапельних та кишкових інфекцій. Результати дослідження показали, що найбільше зниження смертності відбулось за рахунок інфекційно-паразитарних захворювань. Попри очікуване зниження народжуваності у другій половині ХІХ ст. (як один із проявів демографічного переходу), нами зафіксоване її суттєве зростання в цей період, що, ймовірно, було наслідком колоністської реформи 1871 р. У той же час позитивний демографічний ефект реформи 1871 р. носив тимчасовий характер. Спровоковане реформою

підвищення народжуваності разом із відсутністю демографічних катаклізмів в минулому сприяли виробленню японо-мексиканського типу демографічного переходу, який викликав демографічні «вибухи» серед лютеранських колоністів в 1850-ті та на 1910-ті рр.

У цілому можна прийти до висновку, що демографічній поведінці лютеранських колоністів Південної України кінця XVIII – початку XX ст. була притаманна низка особливостей, основними з яких були: високі показники народжуваності поряд із меншим рівнем дитячої смертності у порівнянні із загальнодержавними показниками, східноєвропейський тип шлюбності, зниження смертності з другої половини XIX ст. за рахунок інфекційно-паразитарних захворювань. Ці та інші специфічні ознаки демографічної поведінки було зумовлено соціо-конфесійною приналежністю, умовами життя та регіоном проживання.

Умови демографічного розвитку лютеранських колоністів у Південній Україні протягом більшої частини досліджуваного періоду були задовільними. Попри наявні проблеми владі вдалось подолати пандемічні хвороби. Матеріальне благополуччя лютеранських колоністів сприяло подовженню тривалості життя та високому рівню народжуваності. Про те, що якість життя лютеранських колоністів у Південній Україні була високою, свідчить відповідність рівнів їх тривалості життя показникам розвинутих країн.

Основними змінами у демографії лютеранських колоністів Південної України протягом досліджуваного періоду можна вважати: зниження смертності протягом другої половини XIX ст., зростання тривалості життя, зростання народжуваності після реформи 1871 р., збільшення віку укладання шлюбів на початку XX ст., зменшення вікового лагу між шлюбними партнерами на початку XX ст. (у т. ч. – зникнення шлюбів значно старших партнерів з дівчатами та хлопцями віком 15–19 років).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. Чирук С. В. Метричні книги Старошведської лютеранської колонії XVIII – початку XX ст. як джерело історичної демографії / С. В. Чирук // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – 2012. – Вип. 20. – С. 168–178.

2. Чирук С. В. Динаміка народжуваності та смертності у Старошведській колонії (кін. XVIII – поч. XX ст.) / С. В. Чирук // Вопросы германской истории : сб. науч. трудов / под ред. С. И. Бобылевой. – Д. : ДНУ, 2013. – С. 29–42.

3. Чирук С. В. Чи була чума у Старошведській колонії? Колонізація Південного Придніпров'я у контексті епідемічної загрози / С. В. Чирук // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія. – 2013. – Вип. 21. – С. 89–94.

4. Чирук С. В. Антропонімічна лексика та збереження національної ідентичності у Старошведській колонії на Херсонщині кінця XVIII – XX ст. / С. В. Чирук // Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / під ред. С. І. Світленко [та ін.]. – Д. : Ліра, 2014. – Вип. 2. – С. 123–134.

5. Чирук С. В. Народжуваність та смертність у лютеранській колонії Фрейденталь ХІХ – поч. ХХ ст. / С. В. Чирук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 43. – С. 65–70.

6. Чирук С. В. Смертність у лютеранській колонії Йозефсталь / С. В. Чирук // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія. – 2015. – Вип. 23. – С. 68–80.

7. Чирук С. В. Шлюбність в лютеранських колоніях Південної України ХІХ – поч. ХХ ст. / С. В. Чирук // Гілея. – 2016. – Вип. 111 (8). – С. 33–37.

Публікації у зарубіжних періодичних спеціалізованих виданнях

8. Чирук С. В. Брачність в Старошведской колонии в конце ХVІІІ — начале ХХ в. / С. В. Чирук // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навуковы зборнік / під ред. С. М. Ходзіна [та ін.]. – Мінск : БДУ, 2015. – Вып. 10. – С. 216–231.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали наукових конференцій

9. Чирук С. В. Создание базы данных умерших лютеранского прихода Грунау / С. В. Чирук // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер» : ХІІІ междунар. науч. конф., сентябрь 2012 г. : тезисы докл. – М., 2012. – № 38. – С. 126–127.

10. Чирук С. В. Нерівний шлюб та сімейна драма у Старошведській колонії кін. ХVІІІ – поч. ХІХ ст. / С. В. Чирук // Каразінські читання (історичні науки) : 65 міжнар. наук. конф., 20 квітня 2012 р. : тези доп. – Х., 2012. – С. 284–285.

11. Чирук С. В. Влияние религиозного фактора на демографические процессы: теоретико-методологические основы историко-демографического исследования / Чирук С. В. // Теоретико-прикладные аспекты социально-экономического и политического развития стран Центральной Азии и СНГ : междунар. науч.-практич. конф., 2013 г. : тезисы докл. – Алматы, 2013. – Т. 1. – С. 242–252.

12. Чирук С. В. Наймицтво у Старошведській колонії наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. як соціальний інститут / С. В. Чирук // Міжнародний форум студентів, аспірантів і молодих учених : наук. конф., 2013 р. : тези доп. – Д., 2013. – С. 100–102.

13. Чирук С. В. Співвідношення складних та простих домогосподарств у Старошведській колонії наприкінці ХVІІІ – першій пол. ХІХ ст. / С. В. Чирук // Каразінські читання (історичні науки) : 66 міжнар. наук. конф., 26 квітня 2013 р. : тези доп. – Х., 2013. – С. 353–354.

14. Чирук С. В. Вік шлюбного партнера та криза на шлюбному ринку Старошведської колонії : поч. ХІХ ст. / С. В. Чирук // Дні науки історичного факультету : VI міжнародна наук. конф. молодих учених, 2013 р. : тези доп. – Д., 2013. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 55–56.

15. Чирук С. В. «Крізь віки». Виникнення Старошведського роду Гінасів / С. В. Чирук // Науковий діалог «Схід-Захід» : II всеукраїнська наук. конф. з міжнар. уч., 12 жовтня 2013 р. : тези доп. – Д., 2013. – Ч. 3. – С. 168–171.

16. Чирук С. В. «Передвижка» как метод восстановления данных половозрастного состава населения (на примере Старошведской колонии) / С. В. Чирук // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер» : Компьютерные

технологии и математические методы в исторических исследованиях : III междунар. науч. конф., 1–7 июля 2013 г. : тезисы докл. – Петрозаводск, 2013. – С. 213–217.

17. Чирук С. В. Вплив земельного питання на соціально-демографічні особливості життя батраків-лютеран у Південній Україні (початок XIX ст.) / С. В. Чирук // III Міжнародний форум студентів, аспірантів і молодих учених : наук. конф., 2015 р. : тези доп. – Д., 2015. – С. 147–149.

18. Чирук С. В. На орбіті Херсону. Старошведська колонія / С. В. Чирук // Фронтири міста : історико-культурологічний альманах / під ред. В. В. Грибовського. – Д. : Герда, 2015. – С. 64–81.

АНОТАЦІЯ

Чирук С. В. Лютеранські колонії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.: історико-демографічний аспект. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – «Історія України». – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дніпро, 2016.

У дисертації розглянуто демографічний розвиток лютеранських колоністів Південної України за період від кінця XVIII до початку XX ст. На прикладі окремих колоній із застосуванням репрезентативного масиву даних відтворено динаміку та рівні показників народжуваності, смертності та природного приросту колоністів, визначено коефіцієнти шлюбності, спеціальний коефіцієнт народжуваності та середню очікувану тривалість майбутнього життя. Демографічна поведінка лютеранських колоністів розглядається у зв'язку із прямим та опосередкованим впливом на неї церковної та світської влади.

Автор приходить до висновку, що демографічна поведінка лютеранських колоністів мала низку особливостей і хронологічно змінювалась. Протягом досліджуваного періоду лютеранські колоністи не переживали значних демографічних катаклізмів, а їх природний приріст та середня тривалість життя були високими. Найбільш кризовим явищем періоду стала епідемія скарлатини 1841 р. Вказується на зростання тривалості життя лютеранських колоністів з другої половини XIX ст.

Ключові слова: лютеранські колоністи, історична демографія, народжуваність, смертність, шлюбність, середня тривалість життя, Південна Україна, Російська імперія.

АННОТАЦИЯ

Чирук С. В. Лютеранские колонии Южной Украины конца XVIII – начала XX вв.: историко-демографический аспект. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – «История Украины». – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара. – Днепр, 2016.

В диссертации рассмотрено демографическое развитие лютеранских колонистов Южной Украины за период с конца XVIII до начала XX в. На примере отдельных колоний с применением репрезентативного массива данных

воспроизведено динамику и уровни показателей рождаемости, смертности и естественного прироста колонистов, определены коэффициенты брачности, специальный коэффициент рождаемости и среднюю ожидаемую продолжительность предстоящей жизни. Демографическое поведение лютеранских колонистов рассматривается в связи с прямым и косвенным влиянием на него церковной и светской власти.

Автор приходит к выводу, что демографическое поведение лютеранских колонистов имело ряд особенностей и хронологически изменялось. В течение исследуемого периода лютеранские колонисты не испытывали значительных демографических катаклизмов, а их естественный прирост и средняя продолжительность жизни были высокими. Наиболее кризисным явлением периода стала эпидемия скарлатины 1841 г. Указывается на рост продолжительности жизни лютеранских колонистов со второй половины XIX в.

Ключевые слова: лютеранские колонисты, историческая демография, рождаемость, смертность, брачность, средняя продолжительность жизни, колонисты, Южная Украина, Российская империя.

ANNOTATION

Czyruk S. V. Lutheran colonies of Southern Ukraine end of XVIII – beginning XX cen.: historical demographic aspect. – Manuscript form.

Dissertation submitted for Candidate of History degree, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Oles Honchar Dnipropetrovsk National University. – Dnipro, 2016.

The demographic development of the Lutheran colonists of Southern Ukraine during the period end of XVIII – beginning XX cen. is investigated in the dissertation at first in the historiography. The dynamic and levels of births, deaths and natural changes rates, marriage rates, general rate fertility and life expectancy are calculated using the wide data array for numeral colonies as an example. The demographic behavior of Lutheran colonies is considered with the direct and indirect influence of the church and temporal power on it.

Hypothesis based on the supposition that Lutheran colonists of Southern Ukraine had specific demographic behavior which chronologically changed from the end of XVIII till the beginning of XX cen.

Note that Lutheran colonists of Southern Ukraine general lived in Kherson region and minority of them lived in Katerinoslav region. Secular and church authorities were introduced by mutual executive agencies during special periods of time and were closely related. The opportunities of authorities influence on the colonists' demographic behavior were considered.

Age and sex population structure analyze showed that Lutheran colonists mainly did not have an experienced of significant demographic crisis. It was remarked, that age and sex population structure changes were increased a part of working-age population (was growth from 1858 to 1885 years on 6,4 %).

Measures which authorities used to stop the epidemics in the colonies were exposed. Pointed that despite reduction of mortality rates during XIX cen. there were detected some plumps of mortality rates (1841; 1848; 1850; 1855–1857; 1859 and 1862 years). Death

growing in 1841 year was indicated in all analyzed colonies. Epidemic scope was highest in the colonies near Odessa and Mariupol during this period.

Curves configuration of death rates and fertility rates evidences that Lutheran colonists in Southern Ukraine had japan-mexican type of demographic transition. It was characterized by two population explosions – during 1850-th and during 1903–1913 years. Evaluation of death rates dynamic detected that airborne diseases caused mortality outbreaks happened every year, death outbreaks caused by intestinal infections – less than once for three years and caused by parasitic diseases semiannually.

Marriages rates reduction during XIX cen. was demonstrated. Lutheran colonist's life expectancy growth during XIX cen. was proved. Lutheran colonist's life expectancy was amount 21 years during 1830-th and 35 years during 1880-th. Were found that Lutheran colonist's fertility rates (38,52 ‰) and natural increase (15–23 ‰) were high and mortality rates (19,88 ‰) were low. High level child mortality rate (160–166 ‰) was registered, but it was lower than total level of child mortality rate throughout Russian empire. Exogenous factors of mortality (92 % on the beg. of XX cen.) were dominated the endogenous.

Author makes the conclusion that the Lutherans colonists did not feel the impact of the significant demographic cataclysms during the analyzed period and the levels of their natural changes rates and life expectancy were high. The scarlet fever epidemic in the 1841 is determined as the most crisis period. Life expectancy growth at the second half of the XIX cen. and the positive demographic effect (births rates grows) of the colonists reform 1871 year are indicated.

Practical importance of the dissertation includes using of its results as the background for treatises and generalizing monographs in the fields of history of Southern Ukraine, history of Lutherans and German colonists of Russian empire. Dissertation results can be used as the secondary demographic data source.

The dissertation results approbations were made in the form reports and thesis on the 8 international and 2 Ukrainian conferences. Research results were also discussed within the graduate students workshops on the base of Historical faculty Dnipropetrovsk National University named by Oles Honchar.

Key words: Lutheran colonists, historical demography, births rates, deaths rates, marriages rates, life expectancy, colonists, Southern Ukraine, Russian empire.